
СЛИКА ДРУГОГ У ПОЛИТИЧКИМ КРИЗАМА THE IMAGE OF THE OTHER IN POLITICAL CRISES

37.091.64::93/94(497.11)“1913/2010”
930:316.75(497.11)“1913/2010”

Др Дубравка Стојановић, редовна професорка
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
dustojan@f.bg.ac.rs

Оригинални научни рад
Примљен: 29. 9. 2022.
Прихваћен: 10. 10. 2022.

На вртешци. Слика „пријатеља” и „непријатеља” у српским уџбеницима историје 1913–2010.*

Апстракт: У чланку се анализирају промене у званичној култури сећања у Србији, на примеру уџбеника историје током последњих сто година (1913–2010). Драматични историјски догађаји, Балкански ратови, два светска рата, два стварања Југославије и два рушења те државе утицала су на драстичне промене у слици другог, посебно у формирању слике „пријатеља” и „непријатеља”. Посебна пажња је посвећена анализи утицаја садашњости на слику другог.

Кључне речи: слика другог, „пријатељи”, „непријатељи”, уџбеници историје, култура сећања, Србија.

Уџбеник је за многе грађане једина књига о историји коју ће прочитати, што га чини и бестселером, најчитанијом књигом о прошлости.¹ Управо се због тога уџбеници у теорији културе сећања сматрају значајним носиоцем колективног памћења, алатком помоћу које појединци налазе везу између својих, породичних, приватних сећања и оних која су представљена као колективна. Полази се од тога да школа даје „оквир” који организује памћење појединаца.²

* Овај рад настао је у оквиру научноистраживачког пројекта *Човек и друштво у време кризе* који финансира Филозофски факултет у Београду.

¹ Stefano Petrungero, *Pisati povijest iznova, Hrvatski udžbenici povijesti 1918–2004*, (Zagreb: Srednja Europa, 2009), 7.

² Јан Асман, *Култура памћења*, (Београд, Просвета, 2001), 35.

Истовремено, уџбеници су и један од највидљивијих израза државне политике сећања,³ „репозиторијумом правилних тумачења“⁴, оруђе које нам помаже да се оријентишемо у прошлости и садашњости, због чега многи аутори полазе од тога да управо у школским клупама започиње изградња нације и укореењавања припадања.⁵ И саме просветне власти у Србији отворено наглашавају да је историја, уз матерњи језик и географију, „идентитетски предмет“,⁶ што другим речима значи да циљ наставе није образовни или научни, већ преношење идентитетске матрице која ће се активирати у будућности.

Због свега тога уџбеници историје представљају важне историјске изворе за проучавање „укуса једног друштва“,⁷ преовлађујућег система вредности, политичких и идеолошких промена. Да би се то разумело посебно је важно нагласити да су уџбеници пре свега слика садашњости, да је за њих мање важно шта се заиста у прошлости догодило колико им је задатак да легитимишу савремени поредак. Због тога су они ризница стереотипа, слика коју они нуде нема нијансе. Језик је најчешће аподиктичан, слика прошлости вулгаризована.⁸ Вулгаризована је и слика „другог“. Већ због саме чињенице да је историја приказана из етноцентричне перспективе, „други“ је ту само да би потврдио пожељну слику о самима себи, да би пренео потребне идентитетске поруке.

Уџбеници историје из Србије и из држава насталих после слома Југославије посебно су занимљиви за анализу, јер потврђују тезу да је прошлост непредвидљивија од будућности, да су динамичне и драматичне промене садашњости доводиле до исто тако динамичних и драматичних промена у моделима сећања, па и слике „другог“.⁹ У складу са променама државног оквира и друштвених уређења у последњих сто година анализом српских уџбеника могу се утврдити три кључне фазе у променама слике другог, променама у позицијама „пријатеља“ и „непријатеља“, фазе које одговарају државним оквирима у којима је у том периоду живео српски народ: Краљевина СХС/Југославија, Социјалистичка Федеративна Република Југославија и Савезна Република Југославија/Република Србија. У овој последњој фази неопходно је разликовати неколико периода. Први постсоцијалистички уџбеници објављени су 1993. године. Затим је друга фаза наступила после Милошевићевог пада 2000. године, а трећа после 2010.

³ Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji 1945–1960*, (Zagreb, Srednja Evropa, 2011), 17.

⁴ Исто, 511.

⁵ Petrungaro, *Pisati povijest iznova*, 12.

⁶ „Ružić: Već 2022. novi udžbenici iz identitetskih predmeta“, *RTS*, 2. 3. 2021. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/4278103/branko-ruzic-inicijativa-novi-udzbenici.html>.

⁷ Jacques Le Gof, *Histoire et memoire*, (Paris, Folio, 1988), 219.

⁸ Francois Hartog, *Regimes d' historicite*, (Paris, Seuil, 2012), 30.

⁹ Svetan Todorov, *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, (Beograd, XX vek, 1994); *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Davor Dukić (ur), (Zagreb, Srednja Evropa, 2009).

године, када је омогућено слободно тржиште уџбеника, чиме је укинута потпуна државна контрола над њима.

Краљевина СХС/Југославија

Краљевина СХС/Југославија настала је из Првог светског рата, што је битно одредило културу сећања у њој. Велике и значајне победе српске војске биле су темељ међуратног југословенства,¹⁰ како онда када се заснивало на идеји о троплеменом народу, као и после увођења диктатуре 1929. године, када је држава радила на изградњи унитарног модела југословенске нације. Југословенско заједништво ковало се пре свега у школама, због чега су у уџбеницима историје први и најужи круг „пријатеља” чинили југословенски народи, у првом реду они признати у наслову државе – Словенци и Хрвати, уз које су се, повремено помињали и, како се писало „браћа” Црногорци.¹¹

Да би се градило југословенско јединство било је неопходно применити двоструку стратегију, која доказује теоријску поставку да је „заборављање” кључни састојак „памћења”.¹² Тачније да та два поступка делују синхронизовано, па док се заборавља оно што не одговара тренутно потребној слици прошлости, наглашавају се они моменти који јој иду у прилог. Због тога су брисани примери међусобних конфликта, а наглашавани догађаји и процеси који су доприносили заједништву. Тај поступак је примењен на укупну прошлост од времена насељавања јужних Словена на Балканско полуострво, али је Први светски рат постављао пред писце уџбеника посебно захтеван задатак, јер се радило о свежем сећању. Уз то, било је потребно „заборавити” много, а за „памћење” је остајало мало.

Да би се направио пожељни наратив о Првом светском рату „заборављало” се да су се југословенски народи борили на супротним странама фронта, да су аустроугарску војску чинили припадници народа који су 1918. године ушли у Југославију. Због тога је било осетљиво писати не само о великим биткама, већ посебно о злочинима над цивилима у Мачви и онима који су се десили током окупације Србије. Упоредо са брисањем непожељних садржаја, било је потребно нагласити оне моменте који сведоче о доприносима других југословенских народа за стварање заједничке државе. Због тога су се, поред сталног наглашавања значаја Југословенског одбора и његових битака на дипломатском пољу, веома

¹⁰ О томе: Олга Манојловић Пинтар, *Археологија сећања. Споменници и идентитети у Србији 1918–1988*, (Београд, Чигоја, Удружење за друштвену историју, 2014); Вељко Вујачић, *Национализам, мит и држава у Русији и Србији*, (Београд, Клио, 2019).

¹¹ Миленко Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца, 2. књ*, (Београд, Књижара Здравка Спасојевића, 1920), 110.

¹² Alaida Asman, *Oblici zaborava*, (Beograd, Biblioteka XX vek, 2018).

наглашавала још два аспекта заједништва током Првог светског рата: значај добровољаца из свих крајева Југославије који су долазили у помоћ српској војсци и свечани дочеци организовани за српску војску широм Југославије.

Постојање добровољачких јединица у Првом светском рату било је политички и пропагандно изузетно важно у уџбеницима обе југословенске државе, јер је сведочио не само о жељи југословенских народа да помогну Србији у борби за заједничку државу, него и да би се причом о добровољцима изградио наратив о заједничким биткама и жртвама, чиме би се потиснуле историјске чињенице о међусобним биткама. То је било важно и српској и хрватској страни, па је писање о добровољцима заузимало посебно важно место у уџбеницима. У међуратним уџбеницима веома се инсистирало на томе да су добровољачке јединице биле направљене од Срба, Хрвата и Словенаца,¹³ детаљно се описивало колико је међу Хрватима био жив добровољачки покрет, објашњавао се као резултат жеље за уједињењем „целог народа” у једну државу.¹⁴

Друга тема из Првог светског рата која је била изузетно важна за ауторе уџбеника били су дочеци који су организовани за српску војску у градовима у које је она улазила након ослобађања Србије, посебно они одржани у Загребу. Док је трајала југословенска држава тај догађај је био изузетно важан јер је показивао одушевљење обичних грађана због стварања заједничке државе и одушевљење српском војском која је описивана као ослободилачка. Управо је тај последњи фактор био посебно наглашаван да би се онемогућило да се продор српске војске тумачи као освајање и насилно наметање нове државе.¹⁵ Тако се у једном уџбенику наводило да се „наш народ под Аустро-Угарском побунио и кад је српска војска улазила свуда их дочекаше као браћа и ослободиоци. Један народ, један језик”.¹⁶ Посебно се инсистирало и на братском дочеку,¹⁷ раширених руку,¹⁸ па се ишло и дотле да се тврдило да „клицању југословенству и братимљењу није било краја”.¹⁹

Занимљиво је на овом месту нагласити да је, поред „пријатељских” народа који су се нашли у имену државе, посебно место било обезбеђено и за Црногор-

¹³ Михаило Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 98; Драг. П. Илић, *Наша народна историја за 4. разред основне школе*, (Београд, Књижарница Рајковић и Ђуковић, 1928), 105; Милан Рабреновић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, (Београд, Књижарница Рајковић и Ђуковић, 1928), 87; Мих. Јовић, *Народна историја Југословена*, (Београд, Књижарница Геце Кона, 1932), 89; Славко Калуђерчић, *Историја Југословена*, (Београд, Геца Кон, 1934), 92; Милош Матовић, *Историја Југословена*, (Београд, Књижара Јеремије Целебичића, 1939), 102.

¹⁴ Станоје Станојевић, *Историја Југословена*, (Београд, Геца Кон, 1934), 93.

¹⁵ Станоје Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, (Београд, Геца Кон, 1927), 79.

¹⁶ Исто, 82.

¹⁷ Драг. Илић, *Наша народна историја за 4. разред основне школе*, 106; Драг. Илић, 1932, 98.

¹⁸ Бор. Јосимовић, *Историја за трећи разред основне школе*, (Београд, књижара К. Ј. Михаиловића, 1939), 76.

¹⁹ Јеремија Митровић, *Историја Југославије*, (Београд, Привредник, 1939), 96.

це. Црногорци су били приказани као они који су „стали уз Србију”,²⁰ који су се храбро борили²¹ уз српску војску. Другим речима, слика Црногорца остала је „неокрњена” догађајима из Првог светског рата, посебно несугласицама са краљем Николом и његовим одласком у иностранство, па су све време остали једноставно – браћа, што је то био термин који се готово редовно може наћи у свим школским књигама међуратног периода.²²

Да би се блискост југословенских народа додатно историјски утемељила у уџбеницима је било изузетно важно да се покаже да је стварање Југославије био давнашњи циљ, сан братских народа. Због тога се граница настанка југословенског програма померала све дубље у прошлост. Било је важно нагласити да је српска влада од самог почетка рата изашла са југословенским програмом да би се одбациле све критике да је то држава настала вољом великих сила, на конференцији мира, као тзв. Версајска творевина. Да би се легитимисала улога династије Карађорђевић у ковању пријатељства међу југословенским народима, инсистирало се на томе да је од њеног доласка на власт 1903. године она радила на уједињењу.²³ Датум се померао и дубље у прошлост, па се наводило да је југословенску идеју покренуо кнез Михаило Обреновић,²⁴ да је још од револуција 1848. године све имало југословенски предзнак,²⁵ приказивало да је југословенска идеја била зрела у то време и у другим крајевима, да је та мисао сазрела и у Босни и Херцеговини и Црној Гори.²⁶

Ни то није било довољно. Почети југословенства су у већем броју уџбеника померани до Првог српског устанка.²⁷ У уџбенику из 1939. године је чак једно поглавље носило наслов „Кратак преглед стварања наше државе 1804–1918”,²⁸ што је био покушај да се држава дубоко укорени у српске националне традиције, и да се нова држава снажно веже управо за вођу првог устанка, родоначелника династије која је била на власти.

²⁰ Милан Рабреновић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, (Београд, Књижара Рајковић, 1922), 79.

²¹ Ристо Ракочевећ, *Историја Југословена*, (Београд, Књижара Милојевић и Павловић, 1933), 78.

²² Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 2. Књ, 83; Душан Прица, *Историја југословенског народа*, (Београд, књижарница Томе Јовановића, 1932), 96.

²³ Ж. С. Ђорђевић, Драг. Страњаковић, *Историја за трећи разред*, (Београд, Геца Кон, 1938), 102; Митровић, *Историја Југославије*, 120.

²⁴ Предраг Стојаковић, *Историја Југословена*, (Београд, Књижарница Милорада Милановића, 1939), 57.

²⁵ Ђорђевић, Страњаковић, *Историја за трећи разред*, 103.

²⁶ Стојаковић, *Историја Југословена*, 56.

²⁷ Бор. Јосимовић, Јов. Малезановић, *Историја за 3. разред*, (Београд, књижара Косте Михаиловића, 1939), 79; Ђорђевић, Страњаковић, *Историја за трећи разред*, 103; Прица, *Историја југословенског народа*, 70.

²⁸ Ђорђевић, Страњаковић, *Историја за трећи разред*, 103.

Али, ишло се и даље. Морао се наћи „прапочетак” заједништва југословенских народа. Тако је створен наратив по коме је Југославија била сан старих Словена од када су кренули „из старе домовине”,²⁹ укратко – „вековни сан”.³⁰ Тако је сеоба Словена постала тај *terminus post quem* онај тренутак из прошлости од којег се рачуна време, нова ера, од када је све постало заједничко, од када треба причати причу о стварању Југославије.³¹ Читава историја од времена сеобе приказана је као низ беспошtedних борби против туђинских власти, след трагедија и изазова који су искушавали издржљивост и чврстину идеје заједништва.³² Тако се дошло до задовољавајуће дуге историје Југославије старе, како су аутори уџбеника истицали, хиљаду³³ или чак 1200. година³⁴. Тиме није само конструисано потребно историјско утемељење за нову и нестабилну државу, већ је и историја представљана као детерминисан, готово судбински ток, што је и иначе типичан начин презентације прошлости у уџбеницима, будући да историју приказују линеарно и хронолошки.³⁵ Овакво приказивање Југославије је, међутим, било и корак више, јер је у својој основи имало и телелошко схватање историје, будући да је стварање државе приказано као природни и једини могући исход историјског процеса.³⁶ Такав однос према заједничкој држави задржан је до краја постојања Краљевине 1941. године.

Шири круг „пријатеља” у међуратном раздобљу чиниле су државе савезнице. Али, ту је постојала јасна хијерархија. Од држава Антанте у уџбеницима је јасно издвајана Русија, и то пре свега у улози заштитнице Србије. Иако се у појединим уџбеницима може наћи да су и Француска и Велика Британија ушле у рат после аустроугарског напада на Србију, упадљива је разлика у начину на који су описивани догађаји са почетка рата. За савезнике се каже да су „бранили Србију од Аустро-Угарске”,³⁷ да су „видели да Србија није крива за Сарајевски атентат, па су објавили рат Аустро-Угарској”.³⁸ Међутим, када је реч о уласку Русије у рат описи су увек били обележени посебним емоцијама и снажним речима. Тако се за Русију каже да је по објави рата „одмах стала уз Србију”,³⁹ да „није дала да Аустро-Угарска прегази Србију”,⁴⁰ да је одмах „скупљала

²⁹ Матовић, *Историја Југословена*, 152.

³⁰ Ђорђе Лазаревић, *Историја Југословена*, (Београд, Народна просвета, 1937), 82.

³¹ Ђорђевић, Страњаковић, *Историја за трећи разред*, 103.

³² Митровић, *Историја Југославије*, 122; Матовић, 152.

³³ Прица, *Историја југословенског народа*, 71.

³⁴ Матовић, *Историја Југословена*, 153.

³⁵ Philippe Joutard, *Histories et memoires, conflits et alliance*, (Paris, La Decouverte, 2013), 176.

³⁶ Petrungrar, *Pisati povijest iznova*, 216.

³⁷ Рабреновић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 104.

³⁸ Прица, *Историја југословенског народа*, 86.

³⁹ Рабреновић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 105; Ђорђевић, Страњаковић, *Историја за трећи разред*, 107.

⁴⁰ Ракочевић, *Историја Југословена*, 98.

војску да брани Србију”.⁴¹ Историјски, све велике силе су у Први светски рат ушле бранећи своје интересе, а одбрана Србије је у том тренутку била њихов интерес да не би дошло до експанзије Аустро-Угарске и Немачке даље на исток. Али, у уџбеницима се, ипак, приказивало да је то Русија учинила са посебним жаром. Било је важно да се руска заштита посебно истакне и то до те мере да се у два уџбеника чак може наћи историјски податак да су се руске трупе бориле на Солунском фронту,⁴² иако се радило о малом броју војника који су после Руске револуције били и разоружани па нису ни учествовали у пробоју фронта. Ово је занимљив пример који показује да садашњост не одређује баш увек однос према прошлости, јер је Краљевина Југославија снажно осуђивала Руску револуцију и бољшевичку власт, са којом није имала дипломатске односе. Међутим, то очигледно није утицало на традиционални однос према Русији и то пре свега на слику заштитнице.

Из рата су проистекли и „непријатељи”, што они из непосредне прошлости, што они из старије. Од великих сила ту су били Аустроугарска и Турска, а од суседних народа пре свега Бугари и Албанци. Иако је историјски однос између Србије и Аустро-Угарске био сложен, иако је током 19. века било периода блискости и сарадње, као и снажних економских и културних веза, после Првог светског рата је слика Хабзбуршке монархије у уџбеницима била изразито негативна. Она је приказана као држава која је хтела „пошто пото да уништи Србе”,⁴³ опседнута „мржњом према Србима”,⁴⁴ која је доводила до тога да, као што је писало у једном уџбенику „водеће личности нису имале речи довољно тешких да нападну Србију, да јој се ругају и да је клеветају”⁴⁵. Овакав начин описивања непријатеља била је директна последица рата, али и претходних деценија сукоба са Аустро-Угарском.

Али, оно што је важно за овај текст јесте чињеница да Аустро-Угарска, ако бисмо упоредили језички стил којим су писани уџбеници, ипак није била на првом месту „непријатеља”. Значајно испред Хабзбуршке монархије налазили су се Турци, Бугари и Албанци. Уз Турке се увек везује низ придева који су ближи епској поезији него пожељном хладном тону школске књиге. Зато можемо наћи следеће описе: „Турски насилници”,⁴⁶ „Турци су гледали да истребе хришћане, прогањали их, убијали и преводили у веру”,⁴⁷ „Турци разбијени и дали се у

⁴¹ Калуђеровић, *Историја Југословена*, 84.

⁴² Драг. Илић, *Наша народна историја за 4. разред основне школе*, 98; Ракочевић, *Историја Југословена*, 103.

⁴³ Станојевић, *Историја Југословена*, 108.

⁴⁴ Рашић, *Историја за 3. разред*, (Београд, Књижара Рајковић, 1934), 120.

⁴⁵ Митровић, *Историја Југославије*, 120.

⁴⁶ Матовић, *Историја Југословена*, 103.

⁴⁷ Ракочевић, *Историја Југословена*, 105.

дивље бекство”,⁴⁸ „Гурци као бесни јуришали”,⁴⁹ а може се наћи и да су Турци „наши вековни непријатељи”.⁵⁰ Видљиво је да су придеви који су се налазили уз турско име скоро увек долазили из начина на који се описује животињски свет, што је недвосмислено значило анимализацију и дехуманизацију противника. Таква врста описа налази се само уз име Турака, чиме су они били постављени високо на лествици непријатеља. Непријатељство према Турцима неговано је као кључни идентитетски састојак⁵¹ до те мере да се у једном броју међуратних уџбеника⁵² уопште није налазио податак да је Османско царство ушло у Други балкански рат против Бугарске и на тај начин било на истој страни са Србијом. Било је незамисливо да су се поклопили интереси са „вековним непријатељима”, па је било чак лакше толико искривити историју и не поменути учеснике у рату него прихватити историјску реалност и из ње извући поуке.

На овом месту потребно је констатовати да су без обзира на значај наведених народа као „непријатеља” ипак Албанци били ти који су стабилно имали не само негативну слику, већ и готово увек изразито негативан придев уз своје име. Док се слика о другима конструисала кроз различите наративе о историјским догађајима, уз име тог народа су у готово свакој прилици додани омаловажавајући и увредљиви термини. Тако је описивана и природа тој суседној земљи: „Љути Арнаути и њихови непролазни кршеви”,⁵³ „Варварски Арнаути”,⁵⁴ „Дивљи Арнаути”.⁵⁵ Занимљиво је да је италијански историчар који је радио свеобухватну анализу хрватских уџбеника утврдио да је слично стање било и у тим школским књигама,⁵⁶ да би се после распада Југославије ти погрдни термини везали за Србе⁵⁷ који су преузели улогу непријатеља број један.

Међу „непријатељима” посебно место су у српским међуратним уџбеницима заузимали Бугари. Основа за то долазила је из непосредних искустава, јер је та држава која је била савезница у Првом балканском рату изненада напала српску војску и довела до Другог балканског рата. До наредног погоршања односа дошло је и после бугарског напада у Првом светском рату. Све су то били објективни разлози за негативну слику Бугара, али је ипак било неопходно и да се читав низ података из тих ратова „заборави” да би слика тог народа била тако

⁴⁸ Стојаковић, *Историја Југословена*, 98.

⁴⁹ Мих. Јовић, *Народна историја Југословена*, 89.

⁵⁰ Станојевић, *Историја Југословена*, 104.

⁵¹ Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma. Stereotipi srpskih intelektualaca o „nama” i „drugima”*, (Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, 2002); Božidar Jezernik, *Imaginarni Turčin*, (Beograd, Biblioteka XX vek, 2010).

⁵² Тодоровић, *Историја за 4. разред гимназије*, 168; Јовановић, *Историја за 4. разред*, 98.

⁵³ Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 2. Књ, 95.

⁵⁴ Исто, 86.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Petrungraro, *Pisati povijest iznova*, 135–136.

⁵⁷ Исто, 139.

поједностављена и негативна какву налазимо у међуратним уџбеницима. Важно је било нагласити да су Бугари слаби војници,⁵⁸ што је, како се објашњавало, изазивало суревњивост у односима два народа: „Срби били бољи јунаци од Бугара, па од тада Бугари потајно мрзе Србе”.⁵⁹ Уз то, Бугари су приказани као они који нечасно узимају српску земљу,⁶⁰ ону којом су владали српски краљеви,⁶¹ иако је у питању била територија која је историјски припадала и једној и другој држави током средњег века. Стваран је утисак о незаситом и неоправдано агресивном суседу, иако је заправо била реч о сукобу на територији Македоније на коју су обе земље имале претензије. Упркос тој историјској реалности, у сваком међуратном уџбенику се наводило да се радило о „неверном и мучком нападачу”,⁶² чиме је заокружена слика Бугара као незахвалних, незаситих, потуљених и нелојалних. И, на првом месту, Бугари су приказани као они који ударају са леђа, мучки. У баш сваком међуратном уџбенику се наводи да се радило о „неверном и мучком нападачу”.⁶³

Бруталним језиком описивани су бугарски злочини током окупације у Првом светском рату. Они заиста јесу били брутални, али оваква врста описа намењена деци од тринаест година спада, како каже Петрунгаро, у нормализацију насиља и опасан губитак сензибилитета.⁶⁴ „У истребљењу свега што је српско, у гоњењу, мучењу и уништавању српских књига Бугари су надмашили и Немце и Мађаре. Ни Турци на Татари нису вршили овакве злочине какве су вршили Бугари (...) Само у Топлици убили су 20000 људи, не штедећи ни децу на мајчинским грудима”.⁶⁵ Није ни потребно објашњавати колико је поређење са Татарима и Турцима симболички снажно у српској историјској свести, ни колико је окрутно деци од четрнаест година створити слику убијене одојчади.

Важно је истаћи да ова врста језика није примењена када су се у уџбеницима описивали иначе ништа мање сурови злочини аустроугарске војске током

⁵⁸ „Бугарска није могла да заузме Једрене без српске помоћи”, Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 2. Књ, 87.

⁵⁹ Рабреновић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 94.

⁶⁰ „Бугари су хтели да узму Јужну Србију коју је у Балканским ратовима српска војска ослободила од Турака”, Рабреновић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 95.

⁶¹ „Бугари хоће излаз на три мора и српске земље у којима су владали српски краљеви и царевни”, Чедомиљ Тодоровић, *Историја српског народа*, (Београд, Учитељска књижара, 1922), 94.

⁶² Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 2. Књ, 114; Васиљ Поповић, *Општа историја новог века*, (Београд, Геца Кон, 1923), 135; Данило Вуловић, *Општа историја новог века*, (Београд, Задруга професорског друштва, 1934), 257; Станојевић, *Историја Југословена*, 205; Рашић, *Историја за 3. разред*, 70.

⁶³ Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 2. Књ, 114; Поповић, *Општа историја новог века*, 135; Вуловић, *Општа историја*, 257; Станојевић, *Историја Југословена*, 205; Рашић, *Историја за 3. разред*, 70.

⁶⁴ Petrungaro, *Pisati povijest iznova*, 195.

⁶⁵ Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 2. Књ, 87.

Првог светског рата, па чак ни у описима турских злочина из старије историје. Из тога можемо закључити да су управо Бугари били изабрани као посебно важни непријатељи, на шта су извесно утицали реални догађаји недавне историје, али вероватно и чињеница да се радило о суседном народу са којим је постојала конкуренција на истим територијама, па је не само било потребно развити анимозитет, већ се и припремити и за могуће будуће сукобе, који су реално и дошли у Другом светском рату. Треба претпоставити и да је пожељну слику о самима себи било лакше послати преко негативне слике суседног народа, према коме је било лакше градити колективне емоције, него према ипак удаљеним и апстрактнијим великим силама

Занимљиво је да је у међуратном периоду била и негативна слика Грка, што је непосредна последица несугласица које су током Првог светског рата постојале са том иначе савезничком државом. Грци су приказани као непоуздани, па се може наћи да су „оставили Србе на цедилу”,⁶⁶ као они који су „одбили да помогну”,⁶⁷ али и који су „ометали савезнике”.⁶⁸ Ова места је значајно поменути јер се оваква слика Грка више неће појављивати у каснијим удбеницима. У социјалистичким књигама вођена је политика мирољубиве коезистенције, док је после распада Југославије Грчка била међу ретким „пријатељским” државама, па су ови моменти из Првог светског рата „испали из историје” и остали само као још један пример утицаја савремености на слику прошлости.

Социјалистички период

Социјалистички период донео је велики обрт. У првом реду због тога што је наступио после другог светског сукоба, као и због тога што је обновљена Југославија, сада као социјалистичка и федеративна. Била је то поново као држава помирења и то после тешких злочина које су југословенски народи починили једни над другима током грађанског рата вођеног упоредо са борбом против окупатора. После 1945. године Други светски рат је постао оснивачки мит, док су Балкански ратови и Први светски рат, на којима је била заснована прва Југославија, гурнути у други план. Није, међутим, промењен само оснивачки мит, већ и модел југословенства. То није више био ексклузивни клуб Срба, Хрвата и Словенаца, већ заједница свих народа који су живели у њој. И није се више радило о идеологији троплеменог народа или унитарног југословенства, већ братства и јединства у новој федеративној републици. Све ове околности

⁶⁶ Калуђеровић, *Историја Југословена*, 107.

⁶⁷ Рабреновић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 99.

⁶⁸ Станојевић, *Историја Југословена*, 104.

довеле су до промене на листи пријатеља и непријатеља, али и до другачијег разумевања тих конструката.

Наратив о братству и јединству спроведен је доследно кроз све историјске периоде и кроз све уџбенике социјалистичког раздобља, као један од кључних идеолошких стубова друге Југославије. Југословенски народи су поново били „пријатељи” број један. И сада је, као и после Првог светског рата, било потребно нагласити како се упркос далеко надмоћнијим непријатељима заједнички градила нова југословенска заједница. Због тога се врло емотивним језиком, са посебним наглашавањем суровости рата, приказивало како југословенске народе ништа није могло омести у југословенству. Писало се да се „у крвавим биткама ковало братство и јединство”,⁶⁹ да се „у пламену те заједничке борбе исковано неразрушиво братство и јединство”,⁷⁰ да су „раме уз раме, као права браћа, борили Срби, муслимани, Хрвати...Ковало се братство и јединство и певало „Игра коле све партизан, Србин, Хрват и Муслиман”.⁷¹

Највећи проблем који се појавио био је како „заборавити” злочине које су југословенски народи учинили једни над другима током рата. Иако се данас често може чути да се о тим злочинима није смело говорити,⁷² анализа уџбеника показује да су злочини, а посебно усташки, приказивани већ од првих уџбеника.⁷³ Ипак, током социјалистичког раздобља, посебно у раном периоду, било је изузетно важно одговорност за њих скинути са самих југословенских народа и приписати је окупатору. Био је то начин да се на најбезболнији начин објасни грађански рат у Југославији и још једном истакне улога победничке КПЈ: „Окупатори су сејали раздор и мржњу међу нашим народима. Они су гурали усташе против Срба, а четнике против Хрвата и муслимана. Уз помоћ домаћих издајника непријатељ је радио на томе да заувек разједини и посвађа наше народе, али у томе није успео захваљујући раду КПЈ”.⁷⁴

Будући да је Други светски рат постао централни формативни догађај, било је јасно и ко ће се наћи на позицијама највећих непријатеља. Били су то најважнији противници у претходном рату – Немци и колаборационисти. Створен је меморијски контрапункт између окупатора/колаборанта и партизана које

⁶⁹ Михаило Тодоровић, *Историја за 4. разред гимназије*, (Београд, Нолит, 1955), 153.

⁷⁰ Исто, 153.

⁷¹ Цвеја Јовановић, *Историја за 4. разред*, (Београд, Нолит, 1957), 154.

⁷² Нпр: Надежда Ђонић Винавер, „ЗАТАШКАВАЊЕ УСТАШКИХ ЗЛОЧИНА: Југословенском руководству није одговарала истинита слика о прошлости”, *Новости*, 26. 7. 2022. <https://www.novosti.rs/c/vesti/politika/1139609/zataskavanje-ustaskih-zlocina-jugoslovenskom-rukovodstvu-nije-odgovarala-istinita-slika-proslosti>.

⁷³ „Усташе су клале све оне који су били против фашиста, а нарочито Србе. Уништавали су читаву српска села, куће су рушили и палили, а лјуде, жене и децу убјали. По логорима у Градишки и Јасеновцу усташе су муџе и убиле хиљаде и хиљаде Срба!” Јовановић, *Историја за 4. разред*, 76.

⁷⁴ Тодоровић, *Историја за 4. разред гимназије*, 115.

су чинили сви југословенски народи, што је стварало равнотежу у приказивању „нас” и „њих” у изградњи идентитета нове заједнице и легитимисања новог политичког поретка. Због тога су и партизанима „заборављене” све ситуације које би на било који начин затамнеле непрекорну слику која је о њима грађена. Самим тим у уџбеницима није било помена о „левим скретањима”, Мартовским преговорима или обрачунама са „класним непријатељима” после ослобођења 1944–1945. године.

С обзиром на изразиту идеологизованост поретка после 1945. године и класификација непријатеља је добила нове основе, које нису нужно биле етничке, већ су, уклопљене у нови идеолошки говор, биле и класне. Буржоазија је тако постала један од истакнутих непријатеља који је континуирано радио против интереса „народних маса”.⁷⁵ Врло је занимљиво како је то утицало на слику пријатеља и непријатеља, јер је стављање класног критеријума као пресудног у потпуности преокренуло улоге. За почетак је сам Први светски рат, који је толико слављен у међуратним уџбеницима, проглашен освајачким, неправедним и, на првом месту, империјалистичким.⁷⁶ Додуше, прихватало се да су Србија и Црна Гора водиле одбрамбени рат,⁷⁷ али је општа оцена рата утицала на значајне промене у тумачењу узрока, тока, исхода и учесника у том рату. Сада државе савезнице из Првог светског рата више нису били „пријатељи”, већ се инсистирало на томе да су се оне руководиле својим империјалним интересима. Посебно је занимљиво да су уџбеници објављени непосредно после Другог светског рата и после Резолуције Информбироа и раскида са СССР-ом 1948. године чак осуђивали и царску Русију и њен империјализам, па више није било оног емотивног тона који је обележио међуратне уџбенике. Тако је, на пример, Русија оптужена чак и за избијање Балканских ратова, што је сасвим мимо свих претходних или потоњих наратива, али и историјских чињеница. У *Подсетнику за полагање стручних испита* који је објављен само годину дана после сукоба са ИБ-ом наведено да су балканске државе кренуле у те ратове јер су биле оруђе великих сила, међу које је у овом училу први и једини пут сврстана и Русија: „Основни циљеви Русије били су да добије слободан пролаз својим бродовима кроз Босфор и Дарданеле и да у Србији нађе своју потпору на Балкану”.⁷⁸

Истовремено, класни аргумент је за неке био и оправдање, па су Бугари као народ изгубили своју позицију непријатеља, будући да је одговорност за нападе на Србију и злочине пребачена на бугарску буржоазију, чиме је сукоб са

⁷⁵ „Напредне тежње народних маса биле су усмерене на решавање социјалних питања и стајале су супротности са реакционарним тежњама српске, хрватске и словеначке буржоазије.” Гојко Соларић, *Историја за 8. разред*, (Београд, Знање, 1954), 181.

⁷⁶ *Подсетник за полагање стручних испита из историје*, (Београд, Министарство лаке индустрије, 1950), 34.

⁷⁷ Соларић, *Историја за 8. разред*, 161

⁷⁸ *Подсетник за полагање стручних испита из историје*, 43.

етничког пресељен на терен класног. Било је изузетно важно да се сада са суседном социјалистичком земљом изграде пријатељски односи, што је довело до неких драстичних промена историјских чињеница. Тако се у првим уџбеницима објављеним после Другог светског рата уопште ни не помиње Други балкански рат,⁷⁹ што је најдрастичнији пример „заборављања“ непожељних садржаја. Како закључује Драгица Кољанин тај рат је изостављен „јер деца не би могла разумети сложене узроке који су до њега довели“.⁸⁰ Касније, када је почело да се пише о том рату, он је био посебно осуђен, али сада на потпуно другачијој идеолошкој основи. Сада одговорност више није била на „незаситим и алавим Бугарима“, већ на империјализму буржоаске класе „јер су се бугарска и српска буржоазија бориле да поделе Македонију“.⁸¹ Изузетно су биле оштре осуде, па је констатовано да је овај рат „учинио јаз између српског и бугарског народа и отада је међу њима почело ширење шовинизма и мржње“.⁸² Ипак, без обзира на сасвим промењен наратив, у неколико раних социјалистичких уџбеника остала је слика Бугара који „ударају с леђа“,⁸³ која се с временом сасвим изгубила.

Занимљиво је да се у социјалистичким уџбеницима уопште није помињала бугарска окупација из Првог светског рата, ни злочини тада почињени. Један од разлога за то је избацивање сваке националне патетике која би конкурисала наративу о партизанским жртвама као темељном миту социјалистичке Југославије, међу жртвама није смело бити конкуренције.⁸⁴ Уз то, било је важно да се стално одржава „принцип реципроцитета“,⁸⁵ односно да се што прецизније измере патње и победе кроз које су прошли сви југословенски народи, па се пазило да се не створи утисак да је један патио више од других или да је за заједништво поднео веће жртве. И свакако се пазило да се, без обзира што ни у периоду Хладног рата односи са Бугарском нису били добри, ипак не ствара негативна слика о суседној социјалистичкој земљи. На првом месту, непрекидна политичка борба против национализма у СФРЈ значила је и да се не подгревају национални сентименти, посебно не емпатија са сопственим жртвама као најјачи окидач националне хомогенизације.⁸⁶ То се односи и на однос према Албанцима којих више нема на списку непријатеља, јер су у социјалистичкој Југославији имали потпуно другачији статус него у Краљевини, па су као народност добили и своју аутономну покрајину. У свим тим променама идеологије и садржаја из-

⁷⁹ Тодоровић, *Историја за 4. разред гимназије*, 154; Јовановић, *Историја за 4. разред*, 73.

⁸⁰ Драгица Кољанин, *Израђивање националног идентитета. Историја Југославије у уџбеницима за основне школе 1929–1952*, (Нови Сад, Матица српска, 2013), 309.

⁸¹ Ђорђе Грубач, *Историја за 8. разред*, (Београд, Завод за издавање уџбеника, 1967), 173.

⁸² Соларић, *Историја за 8. разред*, 93.

⁸³ Тодоровић, *Историја за 4. разред гимназије*, 1955.

⁸⁴ Dubravka Stojanović, *Populism, the Serbian Way*, (Beograd, Pešcanik, 2016), 173–189.

⁸⁵ Petrungaro, *Pisati povijest iznova*, 91.

⁸⁶ Corine Defrance et al, *Vaincus! Histoires de défaites*, (Paris, Nouveau monde, 2016).

губили су се и Грци са места „непријатеља”, више се нико није „сећао” њихове нелојалности из Првог светског рата.

После распада Југославије

Нова велика промена у тумачењу прошлости и односа између „пријатеља” и „непријатеља” догодила се после распада Југославије и почетка ратова деведесетих. Први у потпуности измењени уџбеници објављени су убрзо по почетку ратова, 1993. године и донели су сасвим нову идеолошку злоупотребу прошлости. Ти уџбеници били су снажно обојени национализмом, због чега је списак „пријатеља” сведен само на једног – Црногорце. Иако су Црногорци и у свим претходним генерацијама уџбеника били неупитни „пријатељи”, па и „браћа”, у овим књигама посебно су наглашене историјске ситуације које је требало да докажу ту блискост. Тако се поред описа „надчовечанских напора” Црне Горе 1914. године, у једном од првих уџбеника под Милошевићем може наћи и нетачан податак да је Црна Гора упутила велику помоћ српској војсци у Колубарској бици.⁸⁷ Посебно је почела да се истиче Мојковачка битка, сада и као посебно потпоглавље, а у једном уџбенику чак „раме уз раме” са великим биткама српске војске, такорећи као тројство – „Церска, Колубарска и Мојковачка битка”,⁸⁸ што у ранијим генерацијама уџбеника није био случај. Уз антијугословенство и антикомунизам, нови уџбеници су донели и архаични језик, као и посебно емотивни, чак епски начин приповедања којим су описани српско-црногорски односи, па се тако може наћи и тврдња да су „загрљена браћа полетела у свети бој”.⁸⁹ Такав однос према Црногорцима остао је и после реформе 2010. године и увођења слободног тржишта школских књига, па у њима налазимо примере готово судбинског тумачење односа између два народа, које је „традиционално повезивао осећај јединства, националне свести и исте историјске судбине”.⁹⁰ У тим приказима нису наведене било какве контроверзе у међусобним односима, као ни и унутарцрногорске дилеме и поделе, већ је позиција тог народа приказана искључиво из српске перспективе. Занимљиво је да су и контроверзе које су се у међуратним уџбеницима наглашавале у односима са Грцима током Првог светског рата сасвим заборављене после распада Југославије, у време када је Грчка била једна од ретких држава које су помагале

⁸⁷ Љиљана Младеновић-Максимовић, *Историја за 8. разред*, (Београд, Завод за издавање уџбеника, 1991), 13.

⁸⁸ Никола Гаћеша, Љиљана Младеновић-Максимовић, Душан Живковић, *Историја за 8. разред основне школе*, (Београд, Завод за издавање уџбеника, 1997), 26.

⁸⁹ Коста Николић, Никола Жутић, Момчило Павловић, Зорица Шпадијер, *Историја за 4. разред гимназија*, Београд 2005, 47.

⁹⁰ Ђорђе Ђурић, Момчило Павловић, *Историја за 3. разред*, 93.

Србију током изолације и санкција, због чега је изграђен и нови мит о „вечном српско-грчком пријатељству”.⁹¹

Упоредо са губитком „пријатеља”, значајано се после распада Југославије повећала листа „непријатеља”. На ту страну су после почетка ратова прешли скоро сви југословенски народи. Да би се прошлост уклопила у владајућу националистичку идеологију било је потребно нагласити њихове конфликте, а распад Југославије и рат представити као логични наставак претходних сукоба⁹². Из историје су избачени сви примери сарадње и заједничког живота који би сведочили о дугим процесима повезивања тих народа. Тако је постало могуће и да се избрише све што је претходило стварању Југославије 1918, сви процеси, идеје, појединци и организације који су били њихови носиоци. Ћаци су сада, уместо оних 1200 година колико је, судећи по међуратним уџбеницима, трајао процес југословенског уједињења, могли да прочитају да „идеја југословенства није била почетком 20. века раширена у Србији јер су победама у Првом и Другом српском устанку створени услови за њен самостални, политички и културни развој”.⁹³ Такве тврдње могу се наћи и у школским књигама објављеним после реформе 2010. године: „У кнежевини и краљевини Србији монархизам, државно јединство и идеја српског уједињења чини ли су окосницу државне политике. Идеја о републици, федерализму и југословенству нису ухватиле дубљи корен. Државне установе владар, скупштина, влада, странке биле су занете само идејом српског уједињења”.⁹⁴

И преко тумачења свих каснијих догађаја превучена је нова интерпретација, што је довело до промене у тумачењу читавог низа догађаја, па и дијаметрално нових оцена, често сасвим супротних историјским реалностима. Тако је општа оцена Првог светског рата доживела једну од најдраматичнијих промена, чиме је једна од највећих српских војних и дипломатских победа постала једноставно – пораз.⁹⁵ Таква оцена произлази из књижевних дела Добрице Ћосића,⁹⁶ која су битно утицала на перцепцију прошлости у српској јавности, а посебно управо Првог светског рата, захваљујући роману *Време смрти*. Будући да је, по Ћосићу, стварање Југославије била грешка, рат који је до тога довео није могао бити победа. Такви ставови у уџбеницима недвосмислено говоре не само о утицају садашњости на њих, већ и о томе да је за наставу историје често важнија књи-

⁹¹ Ruža Fotiadis, *Freundschaftsbande, Griechisch-serbische Geschichts- und Gegenwartsdeutungen vor dem Hintergrund der Jugoslawienkriege 1991–1999* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2021).

⁹² Више о томе: Дубравка Стојановић, „Уџбеници историје као огледало времена”, *Патништво, патриотизам, патријархалност*, уредили Весна Пешић и Ружица Росандић, (Београд, Центар за антиратне акције, 1 994), 77–105.

⁹³ Nikola Gaćeša, Dušan Živković, Ljiljana Radović, *Istorija za 8. razred*, Београд 1993, 49.

⁹⁴ Радош Љушић, Љубодраг Димић, *Историја за 8. разред*, (Београд, Фреска, 2010), 84.

⁹⁵ Dobrica Ćosić, „Politički testament”, *Informer*, 8. april 2014.

⁹⁶ Добрица Ћосић, *Време смрти*, (Београд, Просвета, 1972).

жевност и јавна историја него резултати научне историографије, која је управо у истраживањима Првог светског рата дала неке од својих највећих резултата.⁹⁷

Тако је постало могуће да се, упркос научним резултатима и историјским изворима, у уџбеницима објављеним после 2000. године нађу тврдње да су током Првог светског рата постојале и друге могућности осим стварања Југославије, оне које су, тобоже, савезници понудили Србији Лондонским уговором из 1915. године: „У другој години светског сукоба указала се могућност остварења српског уједињења, формирањем *Велике Србије*, што се доводи у везу са Лондонском уговором. (...) Савезници су нудили Србији Босну и Херцеговину, Славонију, Срем, Бачку, Јужну Далмацију и северну Албанију”.⁹⁸ Та тврдња сасвим је супротна не само постојећој историографији него и самом тексту уговора.⁹⁹ За почетак он је био тајни уговор, па српска влада није ни знала тачно његове одредбе. На другом месту, тим уговором су се Италији нудиле територије да би ушла у рат, укључујући и територије дуж Јадранског мора на које је рачунала српска влада, па је он код српске владајуће елите доживљаван искључиво као документ супротан српским интересима.¹⁰⁰ И, на крају, и најважније – Србији ништа тим уговором није нуђено, јер се све до друге половине 1918. године рачунало да ће Аустро-Угарска постојати и после рата. Због свега тога овај текст из уџбеника је не само потпуно историјски нетачан, већ се ради о опсени која подгрева идеју да је Југославија била најлошије решење, што се директно сугерише и кроз питања упућена ученицима.¹⁰¹

Да би се укинула свака идеја постојања југословенског заједништва, после деведесетих су у потпуности измењени начини на које су се у свим претходним генерацијама доказивало заједништво. Минимализован је значај Југословенског одбора тврдњама као што је била она да су њега чиниле „личности мањег историјског значаја”.¹⁰² Почело је брутално да се пише о злочинима аустроугарских

⁹⁷ D. Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915. godine*, Beograd 1973; M. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd 1975; A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke*, Beograd 1981; Đ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1983; A. Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1984; Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, Beograd 1985; A. Mitrović, *Ustaničke borbe u Srbiji*, Beograd 1987; Lj. Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1987.

⁹⁸ Николић, *Историја за 4. разред гимназија*, 106.

⁹⁹ [https://en.wikisource.org/wiki/Treaty_of_London_\(1915\)](https://en.wikisource.org/wiki/Treaty_of_London_(1915))

¹⁰⁰ Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, (Београд, БИГЗ, 1984), 130; Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, (Београд, Просвета, 1975), 281–371; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, (Београд, Српска књижевна задруга, 1984), 202.

¹⁰¹ „Разговарајте о предностима и пропустима проглашења заједничке државе за српски народ”; „Да ли је уједињење изведено као потпуно зрело историјски процес?”. Николић, *Историја за 4. разред гимназија*, 106.

¹⁰² Гаћеша, *Историја за 8. разред основне школе*, 50.

јединица у Мачви,¹⁰³ а добровољачке јединице које су толико истицане у уџбеницима обе југословенске државе, сада готово у потпуности „србизоване”, па се у свим уџбеницима истиче да су је чинили искључиво Срби, како они из Аустро-Угарске, тако и они из САД¹⁰⁴. Ни описа одушевљених дочека српске војске по градовима више нема, па чак у једном уџбенику налазимо очигледно ретуширану фотографију празног централног трга у Загребу, чиме би требало да се докаже да је српска војска ушла у празан град, да је нико није дочекао,¹⁰⁵ што је супротно историјским чињеницама.¹⁰⁶

Дејугославизација уџбеничког наратива одразила се и на тумачење Другог светског рата који је темељно ревидиран после распада Југославије. Ревизионизам је започео у Милошевићевим уџбеницима у којима се први пут може прочитати да су у Србији постојала два антифашистичка покрета,¹⁰⁷ партизански и четнички, упркос недвосмисленим налазима историографије да су четници у колаборацију ушли већ у јесен 1941. године.¹⁰⁸ Тиме је започета и промена у положају пријатеља и непријатеља у Другом светском рату, која је већ од 90их са првог места непријатеља почела да потискује окупаторе и колаборанте који су доминирали социјалистичким наративом.

У уџбеницима деведесетих на месту непријатеља број један у Другом светском рату више нису били Немци, већ усташе и НДХ, чији су злочини описани са већом бруталношћу од оних немачких: „Јасеновачки логораши су клани ножевима, убијани брадвама, секирама, чекићима, маљевима и гвозденим полугама, стрељани и спаљивани у крематоријумима, живи кувани у котловима, вешани, сатирани глађу, жеђу и хладноћом јер се у логору живело без хране и воде”.¹⁰⁹ Овај опис је историјски тачан, али је чињеница да је примена овако бруталног језика за књиге намењене четрнаестогодишњацима била последица рата са Хрватском који је управо био у току.

После 2000. године дошло је до нових промена у тумачењу Другог светског рата. Сада је дошло до потпуне измене претходне матрице у којој су били супротстављени окупатори/колаборационисти и партизани. Злочини окупатора сада су се нашли у другом плану до те мере да је стрељање ђака у Крагујевцу

¹⁰³ Николић, *Историја за 4. разред гимназија*, 75.

¹⁰⁴ Ђорђе Ђурић, Момчило Павловић, *Историја за 3. разред гимназије*, (Београд, завод за издавање уџбеника, 2012), 99.

¹⁰⁵ Радосх Лјушић, Љубодраг Димић, *Историја за 8. разред*, (Београд, Фреска, 2010), 83.

¹⁰⁶ „POGLEDAJTE TRIJUMFALNI ULAZAK POBEDNIČKE SRPSKE VOJSKE U ZAGREB 1918. GODINE! (FOTO)”, *Beograd.in*, 31. 12. 2018. <https://beograd.in/pogledajte-trijumfalni-ula-zak-pobednicke-srpske-vojske-u-zagreb-1918-godine-foto/>.

¹⁰⁷ Гаћеша, *Историја за 8. разред основне школе*, 171.

¹⁰⁸ Jozo Tomašević, *The Chetniks 1941–1945*, (Palo Alto, Stanford University Press, 1975).

¹⁰⁹ Гаћеша, *Историја за 8. разред основне школе*, 172.

сведено само на једну реченицу,¹¹⁰ а италијанска окупација и сарадња са њом наведена као „најбоље ратно решење”.¹¹¹ Ипак, кључна промена догодила се у тумачењу колаборационистичких снага, па су то сада остали само љотићевци, док је Недић описан као човек који се „прихватио незахвалне дужности (...) да би сачувао биолошку супстанцу српског народа”.¹¹² Четници и партизани заменили су места, па су сада колаборација и ратни злочини приписани искључиво партизанима, чиме су се сада они пласирали високо на листи „непријатеља”. Био је то најефикаснији начин да се створи негативна слика не само о режиму СФРЈ, већ и о братству и јединству југословенских народа као кључном састојку партизанског покрета.

У тумачењу партизанског покрета може се уочити и један проблем на који су аутори наишли. Наиме, у духу опште национализације и србизације прошлости било је потребно да се и партизански покрет прогласи српским, да му се одузме његова кључна, југословенска димензија. Упркос научно утврђеним чињеницама да је устанак у Хрватској започео Сисачки одред, у свим уџбеницима се може наћи да су га покренули Срби у Хрватској.¹¹³ По тој новој хронологији Хрвати су партизанима приступили тек после пада Италије, у јесен 1943. године.¹¹⁴ Ту су се писци уџбеника нашли у незгодној ситуацији у којој је требало објаснити ученицима због чега је тај, како кажу, српски покрет, толико негативно оцењен. За те потребе уведена је најновија подела, на Србијанце и западне Србе, који су по том тумачењу били партизани који су Србијанцима нанели многа зла: **„Да се не би поновио победнички улазак српских трупа у Београд (...) ослобођење Србије морало је доћи са запада”** (бод у оригиналу). Она се није могла ослободити, требало је да буде ослобођена. Мада су у јединицама које су учествовале у завршним операцијама борацки састав углавном чинили Срби, међу којима је било и Србијанаца, настајала је подела на протетичку Србију и партизанско „западно српство”.¹¹⁵ Увођењем овакве врсте поделе је и део српске нације прешао на страну непријатеља. Последице, и само братство и јединство проглашено је непријатељским, јер је „уперено против интереса

¹¹⁰ „Настављају се и немачке репресалије над цивилима. Највећа одмазда у овом периоду изведена је 21. октобра у Крагујевцу, када је стрељано преко 3000 грађана, међу њима и 230 ученика крагујевачке гимназије”. Николић, *Историја за 4. разред гимназија*, 175. О томе: Дубравка Стојановић, „1941 – година која се мења. Ревизије тумачења 27. Марта и стрељања у Крагујевцу у уџбеницима историје (1955–2014)”, *80 година од избијања Другог светског рата на простору Југославије и страдања града Крагујевца: нови помаци или ревизије историје*, уредили Дмитар Тасић и Лела Вујошевић, (Крагујевац, 2021), с. 39–55.

¹¹¹ Николић, *Историја за 4. разред гимназија*, 176.

¹¹² Николић, 2002, 173.

¹¹³ Љушић, Димић, *Историја за 8. разред*, 183 ; Ђурић, Павловић, *Историја за 3. разред гимназије*, 193; Мира Радојевић, *Историја за 3. гимназије*, (Београд, Клет, 2014), 283.

¹¹⁴ Љушић, Димић, *Историја за 8. разред*, 191.

¹¹⁵ Радојевић, *Историја за 3. гимназије*, 307.

српског народа”, због, како се каже, сужавања српске националне територије и давања државности народима који је до тада нису имали.¹¹⁶

Наглашен националистички тон уџбеника довео је и до тога да су поред југословенских народа као нових непријатеља, враћени и сви стари који су у време социјализма били „заборављени”. На првом месту су ту Бугари, чији су се злочини, а посебно они из Првог светског рата сада не само вратили у школске књиге, већ су изразито брутално приказани.¹¹⁷ Тај тон задржан је и у каснијим уџбеницима. „Српско друштво под окупацијом представљало је осакаћени организам. (...) Свакодневни живот у многим крајевима претворио се у епски пркос окупатору.(...) Многи појединци су у смрт ишли мирно, јуначки или демонстративно лежерно и показивали непријатељу колико га презиру. (...) Смртна казна изгубила је ефикасност. Смрти се више нико није плашио”,¹¹⁸ све праћено бруталним фотографијама обешених људи и протераних сељана. Таква глорификација насиља и смрти недвосмислено утиче на ментални склоп ученика¹¹⁹ и системе вредности који се негују у данашњим српским школама. О томе сведочи и пасус из новије генерације уџбеника који су писали двојица универзитетских професора, поново са снажним, више пута поновљеним подсећањем на османско време: „Србија је подсећала на аветињски опустелу земљу. Народ се склањао у шуме, где се живело у збеговима, као у доба Турака”.¹²⁰ Гушење Топличког устанка још је бруталније описано: „Бугари су учинили зверства каква се не памте још од времена турских зулума, а лешеве су бацали у бунаре”.¹²¹

Занимљиво је да овде поново сусрећемо израз „турски зулуми” као неку врсту метафоре за најсуровије злочине, што само по себи враћа епски однос према прошлости који је био сасвим укинут у уџбеницима из социјалистичког раздобља. Више је него јасна веза између национализама и ретрадиционализације размишљања о прошлости, као и језика који се користи да би се о њој писало и говорило. Ту везу потврђује и реченица из уџбеника објављених 2003. године у којој се описује прелазак преко Албаније 1915. године: „остале су заувек расуте кости десетина хиљада помрлих од глади, изнемоглости, зиме или од шиптарских куршума”¹²². У овој реченици не само што имамо повратак слике Албанаца као непријатеља, већ и што употреба турцизма такође ствара менталну везу са епским описима турске власти и најбруталнијег насиља. А посебну анализу заслужује и употреба термина Шиптар, који се у уџбеницима никада није користио, па ни у међуратном периоду. Унети тај увредљиви појам

¹¹⁶ Николић, *Историја за 4. разред гимназија*, 189.

¹¹⁷ Младеновић, *Историја за 8. разред*, 15–16.

¹¹⁸ Николић, *Историја за 4. разред гимназија*, 82

¹¹⁹ Petrungero, *Pisati povijest iznova*, 92.

¹²⁰ Љушић, Димић, *Историја за 8. разред*, 81.

¹²¹ Исто, 82.

¹²² Николић, *Историја за 4. разред гимназија*, 112.

у уџбенике, после свих сукоба претходних деценија и рата 1998–1999, могло је имати само једно значење – ширење и јачање мржње према Албанском народу.

Ова анализа не значи да бугарска окупација, као и сукоби са Албанцима, нису били брутални и да се све ово није догађало у реалности. Али, неопходно је констатовати да се овако брутални описи нормализују и банализују насиље.¹²³ Важно је и нагласити да се овако детаљни описи не налазе када се описују победе, као и да сличних дескрипција злочина сопствених војски и туђих жртава нема. То доказује тезу о важности сопствених жртава за националну хомогенизацију, али и показује један посебно забрињавајући тренд у српским уџбеницима. Ради се о повратку виктимолошке идентитетске политике, која трауму преображава у част и понос, што „блоkira развојне могућности и друштво чини неосетљивим за патње других”.¹²⁴

Што се тиче слике савезничких држава из Првог и Другог светског рата, може се закључити да су и на њу деведесете пресудно утицале. Док се, што се тиче описа Првог светског рата, Русија вратила у своју улогу заштитнице Србије,¹²⁵ велике промене су се десиле са сликом те државе у Другом светском рату. Снажни антикомунизам постсоцијалистичких уџбеника довео је до изразито негативне слике СССР и Црвене Армије. Рат који су партизани водили приказан је као резултат потпуне контроле Коминтерне и Москве, чиме им је одузета сва самосталност, па самим тим и сјај њихове победе. Догађаји из друге половине 1944. године, који су деценијама називани „Ослобођење Србије”, сада су добили нови наслов – „Офанзива на Србију”. На једном месту је и отворено написано да дејствовање савезника није било у српском интересу: „На руку хрватским интересима ишли су и неспоразуми између западних земаља и СССР-а, пре свега око подршке југословенским комунистима”.¹²⁶ О потпуној контроли Коминтерне сведочи и реченица из новијег уџбеника по којој је партизански покрет био навикнут „на беспоговорно слушање Коминтерне”.¹²⁷

Због промене у опису односа између четника и партизана, и Велика Британија се више не доживљава као савезница, већ напротив као једна од одговорних држава за пропаст српских интереса и то због тога што се „према свима догађајима и личностима односила искључиво у складу са својим интересима”,¹²⁸ као да у историји међународних односа постоје нека другачија искуства. Друга држава савезница, САД посебно је оптужена за напуштање подршке четницима и предају Југославије Стаљину,¹²⁹ при чему се не узима у

¹²³ Petrungraro, *Pisati povijest iznova*, 92.

¹²⁴ Asman, *Oblici zaborava*, 94.

¹²⁵ Ђурић, Павловић, *Историја за 3. разред гимназије*, 73.

¹²⁶ Николић, *Историја за 4. разред гимназија*, 165.

¹²⁷ Радојевић, *Историја за 3. гимназије*, 287.

¹²⁸ Николић, *Историја за 4. разред гимназија*, 170.

¹²⁹ Исто, 170–172.

обзир стање на терену и обавештајни подаци које су велике силе имале о томе ко се бори против окупатора, а ко колаборира.

Ова анализа смена „пријатеља” и „непријатеља” током последњих сто година указује на неколико важних закључака о званичној култури сећања коју преносе уџбеници историје. На првом месту ту је закључак да на наставу историје више утиче „јавна историја”, тумачења и ставови који се могу наћи од књижевности до таблоида него научна историографија. То је логична последица чињенице да на наратив у школским књигама више утиче садашњост него прошлост, да интерпретације догађаја из прошлости више зависе од тренутних политичких потреба него што оне преносе стање из прошлости „онако како је заиста било”, како би рекао Ранке. Тако је било могуће да се промене на местима пријатеља и непријатеља дешавају на овако драстичан начин како је приказано, да су могуће оволике амплитуде, „заборављања” и „сећања”. Из ове анализе се види и да уџбеницима доминирају стереотипи чији је најважнији задатак да „нас” насликају у идеалном светлу. Сликајући непријатеље као превртљиве, непоуздане, халапљиве, непоштене, насилне и бруталне сликају представу о „нама” као херојима и мартирима, великодушним праведницима, жртвама које „никада нису водиле освајачке ратове”, „које су свима помагали да пређу на страну победника”. Такве поруке остаће све док циљ наставе историја не буде образовање, развијање критичког и аналитичког мишљења већ изградња националног идентитета, као и пише у званичним документима Министарства просвете.

Izvori i literatura

- Vukićević, Milenko. *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca, 2. knj.* Beograd: Knjižara Zdravka Spasojevića, 1920. (ćirilica)
- Гаћеша, Никола, Џивковић, Душан, Радовић, Лјилјана. *Istorija za 8. razred.* Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika 1993. (ćirilica)
- Гаћеша, Никола, Младеновић-Максимовић, Лјилјана, Џивковић, Душан. *Istorija za 8. razred osnovne škole.* Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1997. (ćirilica)
- Grubač, Đorđe. *Istorija za 8. razred.* Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1967. (ćirilica)
- Ђорђевић, Џ. С, Странјаковић, Драг. *Istorija za treći razred.* Beograd: Geca Kon, 1938. (ćirilica)
- Ђурић, Ђорђе, Павловић, Момчило. *Istorija za 3. razred.* Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 2010. (ćirilica)
- Плић, Драг. *Naša narodna istorija za 4. razred osnovne škole.* Beograd: Knjižarnica Rajković i Đuković, 1928. (ćirilica)

- Jovanović, Cveja. *Istorija za 4. razred*. Beograd: Nolit, 1957. (ćirilica)
- Jović, Mih. *Narodna istorija Jugoslovena*. Beograd: Knjižarnica Gece Kona, 1932. (ćirilica)
- Josimović, Bor. *Istorija za treći razred osnovne škole*. Beograd: Knjižara K.J. Mihailovića, 1939. (ćirilica)
- Kaluđerčić, Slavko. *Istorija Jugoslovena*. Beograd: Geca Kon, 1934. (ćirilica)
- Lazarević, Đorđe. *Istorija Jugoslovena*. Beograd: Narodna prosveta, 1937. (ćirilica)
- Ljušić, Radoš, Dimić, Ljubodrag. *Istorija za 8. razred*. Beograd: Freska, 2010. (ćirilica)
- Matović, Miloš. *Istorija Jugoslovena*. Beograd: Knjižara Jeremije Dželebdžića, 1939. (ćirilica)
- Mitrović, Jeremija. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Privrednik, 1939. (ćirilica)
- Mladenović-Maksimović, Ljiljana. *Istorija za 8. razred*. Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1991. (ćirilica)
- Nikolić, Kosta, Žutić, Nikola, Pavlović, Momčilo, Špadijer, Zorica. *Istorija za 4. razred gimnazija*. Beograd 2005. (ćirilica)
- Popović, Vasilj. *Opšta istorija novog veka*. Beograd: Geca Kon, 1923. (ćirilica)
- Prica, Dušan. *Istorija jugoslovenskog naroda*. Beograd: Knjižarnica Tome Jovanovića, 1932. (ćirilica)
- Rabrenović, Milan. *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Knjižara Rajković, 1922. (ćirilica)
- Rabrenović, Milan. *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Knjižarnica Rajković i Đuković, 1928. (ćirilica)
- Radojević, Mira. *Istorija za 3. gimnazije*. Beograd: Klet, 2014. (ćirilica)
- Rakočević, Risto. *Istorija Jugoslovena*. Beograd: Knjižara Milojević i Pavlović, 1933. (ćirilica)
- Solarić, Gojko. *Istorija za 8. razred*. Beograd: Znanje, 1954. (ćirilica)
- Stanojević, Stanoje. *Istorija Jugoslovena*. Beograd: Geca Kon, 1934. (ćirilica)
- Stanojević, Stanojević. *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Geca Kon, 1927. (ćirilica)
- Stojaković, Predrag. *Istorija Jugoslovena*. Beograd: Knjižarnica Milorada Milanovića, 1939. (ćirilica)
- Todorović, Mihailo. *Istorija za 4. razred gimnazije*. Beograd: Nolit, 1955. (ćirilica)
- Todorović, Čedomilj. *Istorija srpskog naroda*. Beograd: Učiteljska knjižara, 1922. (ćirilica)
- Ćosić, Dobrica. *Vreme smrti*. Beograd: Prosveta, 1972. (ćirilica)
- Ćosić, Dobrica, „Politički testament”, *Informer*, 8. april 2014.
- Asman, Jan. *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta, 2001. (ćirilica)
- Alaida, Asman. *Oblici zaobrava*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.
- Defrance, Corine et al. *Vaincus! Histoires de défaites*. Paris: Nouveau monde, 2016.
- Dukić, Davor, ur. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa 2009.

- Ekmečić, Milorad. *Ratni ciljevi Srbije 1914*. Beograd: Prosveta, 1975. (ćirilica)
- Fotiadis, Ruža. *Freundschaftsbande, Griechisch-serbische Geschichts- und Gegenwartsdeutungen vor dem Hintergrund der Jugoslawienkriege 1991–1999*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2021.
- Janković, Dragoslav. *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915. godine*. Beograd, 1973.
- Jezernik, Božidar. *Imaginarni Turčin*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.
- Joutard, Philippe. *Histories et memoires, conflits et alliance*. Paris: La Decouverte, 2013.
- Koljanin, Dragica. *Izgrađivanje nacionalnog identiteta. Istoirja Jugoslavije u uxbenicima za osnovne škole 1929–1952*. Novi Sad: Matica srpska, 2013. (ćirilica)
- Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji 1945–1960*. Zagreb: Srednja Europa, 2011.
- Le Gof, Jacques. *Histoire et memoire*. Paris: Folio, 1988.
- Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1988*. Beograd: Čigoja, Udruženje za društvenu istoriju, 2014. (ćirilica)
- Milosavljević, Olivera. *U tradiciji nacionalizma. Stereotipi srpskih intelektualaca o „nama“ i „drugima“*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2022.
- Mitrović, Andrej. *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke*. Beograd: Nolit, 1981.
- Mitrović, Andrej. *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1984. (ćirilica)
- Mitrović, Andrej. *Ustaničke borbe u Srbiji*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1987. (ćirilica)
- Pertungaro, Stefano. *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918–2004*. Zagreb, Srednja Europa, 2009.
- Stanković, Đorđe. *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*. Beograd: BIGZ, 1985.
- Stanković, Đorđe. *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: BIGZ 1983.
- Stojanović, Dubravka. „1941 – godina koja se menja. Tumačenje 27. marta i streljanja u Kragujevcu u udžbenicima istorije (1955–2014)“, *80 godina od izbijanja Drugog svet-skog rata na prostoru Jugoslavije i stradanja grada Kragujevca: novi pomaci ili revizija istorije*, uredili Dmitar Tasić i Lela Vujošević. Kragujevac, 2021, 39–55.
- Stojanović, Dubravka. „Udžbenici istorije kao ogledalo vremena“, *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, uredili Vesna Pešić i Ružica Rosandić. Beograd: Centar za antiratne ak-cije, 1994, 77–105.
- Todorov, Cvetan. *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1994.
- Tomašević, Jozo. *The Chetniks 1941–1945*. Palo Alto: Stanford University Press, 1975.
- Trgovčević, Ljubinka. *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*. Beograd, 1987. (ćirilica)
- Hartog, Francois. *Regimes d'historicite*. Paris: Seuil, 2012.
- Vujačić, Veljko. *Nacionalizam, mit i država u Rusiji i Srbiji*. Beograd: Klio, 2019. (ćirilica)

Summary

Dubravka Stojanović, PhD

On the Carousel. The Image of “Friends” and “Enemies” in Serbian History Textbooks 1913–2010

The article analyzes the changes of the image of “the other” in Serbian history textbooks that occurred from the period of the Balkan Wars (1913) until the reforms of the curriculum in 2010. It had been concluded that the image of “the other” almost completely depends on the needs of the present, in particular on the need of legitimization of a current regime. It is also significantly influenced by the politics of history, as well as identity politics, because self-image is created primarily through the image of “the other”. It was also said that the presentation of the past in history textbooks depends more on other bearers of memory than on scientific historiography, and that literature often has a greater influence than scientific monographs. Three periods have been shown: interwar Yugoslavia, socialist Yugoslavia and the period after the breakup of Yugoslavia. During these periods the role and the image of “friendly” and “enemy” peoples was almost completely changed.

Key words: image of the other, memory culture, “friends”, “enemies”, history textbooks, Serbia.